

УДК: 94 (477) «1918/1939»

DOI 10.24919/2519-058X.5.116970

Тарас ГРИНЕВИЧ,

orcid.org/0000-0001-6018-6140

*кандидат історичних наук, старший викладач Інститут підприємництва та перспективних технологій, Національний університет «Львівська політехніка»
(Україна, Львів), taras.gr.mail@gmail.com*

НАЦІОНАЛ-ДЕМОКРАТИЧНИЙ РУХ ТА НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ У II РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ

У статті аналізується історія розвитку політичного руху націонал-демократії у Польщі в міжвоєнний період. Його участі в політичному житті та управлінні державою, особливості політики в різних сферах суспільного життя. Висвітлюється ідеологія політичних партій, що були частиною руху. Особливо звертається на погляди націонал-демократів на вирішення національного, а зокрема українського, питання у II Речі Посполитій. Вивчено проблему еволюції націоналістичних рухів та організацій і їх місця у польському суспільстві в 1918 – 1939 роках.

Ключові слова: націонал-демократія, націоналізм, полонізація, асиміляція, II Річ Посполита.

Літ. 15.

Taras HRYNEVYCH,

*Ph D (History), Senior Lecturer of the Institute of Entrepreneurship and Advanced Technologies,
National University «Lviv Polytechnic»
(Ukraine, Lvov), taras.gr.mail@gmail.com*

NATIONAL-DEMOCRATIC MOVEMENT AND THE NATIONAL QUESTION IN THE II RZECZPOSPOLITA

The article analyzes the development of political movement of National Democrats (alias NDs, endecs) in Poland during the interwar period. The process of appearance of the movement in the previous stateless period of Poland's history and formation of Polish NDs' ideologic foundations is considered. The peculiarities of development of the national democratic movement under conditions of the revival of the independent II Rzeczpospolita, creation of new political organizations by the endecs, their participation in parliamentary life and government are described. The attention is drawn to the development of ideological postulates of the movement in which the evolution of the views of Polish nationalism of the first half of the 20th century was reflected. The National Democrats opposed the ideas of marshal J. Pilsudski and his political camp, who were in favour of creating a federal state of the peoples in the territories between the Black and Baltic Seas and wished to build a mono-ethnic state within the boundaries of the resettlement of the Polish people. The endecs' views on the solution of the national question in the interwar Polish state, which developed the concept of national assimilation of the foreign ethnic group into Polish environment, are highlighted separately. Important in the ideology of Polish national democracy were the postulates of building a socially corporate society with the rule of elites where the nation was seen as the highest value and viewed as a living organism wherein each of its members fulfills the role assigned to it. Also endecs were opponents of liberalism, individualism and market economy. The importance of traditions and the Catholic Church for maintaining the unity of the Polish people is stressed. Separately, the article examines the land and educational policy of the ruling camp, headed by the National Democrats. In land policy, the endecs promoted the strengthening of Polish landowners in the eastern lands inhabited by the non-Polish majority of the II Rzeczpospolita and contributed to the Polish resettlement movement on these lands, in particular, the actions of settling Polish military colonists. In education they defended the idea of assimilation of Ukrainians, Lithuanians and Byelorussians through liquidation of their national education and introduction of bilingual and exclusively Polish-speaking education. The activities of the Polish national-democratic movement in the interwar period greatly contributed to aggravation of interethnic relations, intensification of Polish chauvinism and oppression of national minorities. This, in turn, led to a deepening of the Polish-Ukrainian conflict, which grew into a bloody confrontation during the Second World War and subsequent years.

Key words: national-democracy, nationalism, polonization, assimilation, II Rzeczpospolita.

Ref. 15.

НАЦИОНАЛ-ДЕМОКРАТИЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЕ И НАЦИОНАЛЬНЫЙ ВОПРОС ВО П РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ

В статье анализируется история развития политического движения национал-демократии в Польше в межвоенный период. Его участия в политической жизни и управлении государством, особенности политики в различных сферах общественной жизни. Освещается идеология политических партий, которые были частью движения. Отдельное внимание обращается на взгляды национал-демократов на решение национального, а в частности украинской, вопрос во П Речи Посполитой. Изучена проблема эволюции националистических движений и организаций и их места в польском обществе в 1918 – 1939 годах.

Ключевые слова: национал-демократия, национализм, полонизация, ассимиляция, П Речь Посполитая.

Лит. 15.

Постановка проблеми. XIX ст. було періодом творення модерних націй та націоналістичних ідеологій. Особливо активно такі процеси відбувалися серед народів, позбавлених власної державності. Одним із них були поляки, які втратили свою незалежність та були розділені державами-агресорами наприкінці XVIII ст. У кінці XIX ст. у польських політичних колах сформувався новітній націоналістичний рух, що в ході своєї історії був представлений кількома різними організаціями та партіями, відомий під загальною назвою націонал-демократів (Narodowa Demokracja) або скорочено – ендеків. Невдовзі ця політична сила набула значної популярності і висунулась у гроно домінуючих рухів у польському політикумі. Після здобуття Польщею незалежності ендеки отримали найбільшу кількість мандатів у парламенті, стали однією із правлячих партій та значною мірою визначали політику П Речі Посполитої у перші роки її існування. Міжвоєнна польська держава зіткнулася із низкою значних проблем як зовнішньополітичного, так і внутрішнього життя. Чи не однією із найгостріших було національне питання у країні, де значний відсоток населення складали представники інших районів, які часто складали більшість населення у певних регіонах. Найбільшою такою національною групою були українці, що вирізнялися своєю політичною активністю та в значній своїй частині бажали побудови на заселених ними землях власної незалежної держави. Серед українців також активно розвивався націоналістичний рух, який у цих умовах закономірно вступив у конфронтацію із польськими націоналістичними організаціями. Таким чином, однією із головних проблем ендеки бачили розв'язання національного, зокрема українського, питання.

Аналіз досліджень. Проблема історії та ідеології націонал-демократичного табору дочекалася у сучасній Польщі ґрунтовного висвітлення в працях багатьох дослідників. Особливістю розвитку суспільно-політичних настроїв серед поляків в останні роки є зростання зацікавлення до право-консервативної чи навіть націоналістичної ідеології, що тягне за собою звернення до поглядів ендеків. Це, зі свого боку, породжує перевидання творів ідеологів цього руху та вивчення їх діяльності. Окрім популярних аматорських чи політично заангажованих творів, виділяється і низка ґрунтовних наукових досліджень. Зокрема присвяченими ставленню націонал-демократів до українського питання були статті Вітальда Войдили [15] та Романа Вапінського [13]. Особливо глибокою та панорамною у висвітленні відносин між ендеками та українцями на фоні історії міжвоєнної Польщі є праця Магдалени Новак [10]. Також цікавими є окремі дослідження висвітлення польсько-українських стосунків у пресі, близькій до націонал-демократичного табору [8]. Попри важливість цієї проблематики для вивчення історії українського народу та його відносин із поляками окремих більш ґрунтовних праць присвячених руху націонал-демократів та їх ставлення до національного, а зокрема українського, питання у вітчизняній історичній науці на сьогодні немає.

Мета статті. Вивчення історії польського націонал-демократичного руху, їх ідеології та ставлення до національного питання дасть можливість краще зрозуміти особливості політики

польської влади та ставлення у польському суспільстві до українців у період II Речі Посполитої. Дослідження цієї важливої проблеми заповнить вагомий пробіл в українських історичних студіях як полоністичного характеру, так і щодо вивчення історії українського народу в складі польської держави міжвоєнного періоду.

Виклад основного матеріалу. У 1893 р., на основі старшої Польської Ліги (Ligi Polskiej), утворилася Національна Ліга (Liga Narodowa), що дала початок націонал-демократичному руху. Її поява була зумовлена переходом керівництва до рук молодших членів Польської Ліги на чолі з Зигмунтом Баліцким, Яном Людвіком Поплавським, Теофілом Валігурським, Каролем Рачковським та Романом Дмовським, що були незадоволені нерішучістю та розмитотою ідеологією організації. Перебуваючи в конспірації, Ліга організовувала страйки та акції непокори, видавала пропагандову літературу. Головним їх завданням була національна просвіта населення, а зокрема мас селянства, і залучення їх до праці на користь польської справи. Також ставили собі за мету творення свідомої польської нації, що зможе опиратися іноземним впливам та боротись за відновлення власної держави. Поступово керівництво над Національною Лігою перейшло в руки Р. Дмовського, який після виходу в 1902 р. в світ його праці «Думки новітнього поляка» став провідним ідеологом націоналістичного руху. У 1897 р. було утворено Націонал-демократичну партію (Stronniactwo Narodowo-Demokratyczne) на чолі із Р. Дмовським. Після революції 1905 р. в Російській імперії Націонал-демократична партія ввійшла в Думу та утворила там об'єднання «Польське коло». Головними цілями, які ставив перед собою рух, була т.зв. «органічна праця» для зміцнення польського народу в економічній та культурній сфері при прагматизмі у політиці, що передбачав відхід від ідей збройної боротьби з окупантами. Особливо важливими були питання розвитку національної свідомості у широких масах, будівництво національної єдності, культивування традиційних цінностей та патріотичне виховання суспільства [4]. Ендеки були противниками ідей класової боротьби. Для них вони були такими, що відвертали народ від головної мети – національного відродження. Соціалістичні рухи закликали до єднання робітничих верств без урахування їх національності та побудови понаднаціонального і понадконфесійного суспільного ладу. Натомість для ендеків головним було створення національної держави. Модерний космополітизм та ідеї безкласової чи пролетарської держави суперечили концепціям традиційних національних цінностей і керівної ролі еліт. Саме тому націонал-демократи послідовно боролися проти будь-яких лівих рухів, у тому числі і проти «Польської соціалістичної партії» Пілсудської попри всю національно-визвольну ідеологію останньої. Під час революції 1905 р. між обома рухами точилася запекла боротьба, що виявлялась навіть у численних убивствах. Ширились чутки, що Дмовський уклав таємне порозуміння з царським режимом з метою знищення ППС Пілсудського.

У період до відновлення незалежності Польщі Р. Дмовський виступав проти антиросійських акцій. Такі свої погляди він постулював уже після обрання депутатом II Державної Думи в 1907 р. у книзі «Німеччина, Росія та польське питання» [5, 271]. Там він відстоював тезу, що Росія, на відміну від інших держав-поневолювачів, є меншим злом завдяки своєму менш високому рівню цивілізаційного розвитку, який не загрожує полякам асиміляцією. З Росією він пов'язував надії на відновлення польської автономії та боротьби проти Німеччини. Саме Німеччина, на думку політика, є віковичним ворогом Польщі, який вибрав собі головний історичний вектор розвитку в експансії на сході. Німці загрожують самому існуванню поляків провадячи політику їх маргіналізації («пролетаризацію») та культурної асиміляції. Бажаючи поглибити польсько-російський політичний діалог та продемонструвати свою лояльність, Дмовський вступив до неославістського руху. Його діячі ставили собі за мету протиїдяти германізації слов'ян та перетворення Австро-Угорщини на федерацію німців, угорців та слов'ян. Утім, через внутрішні конфлікти між представниками різних слов'янських народів, що мали відмінні погляди на майбутнє, та втратою підтримки із сторони урядових кіл Росії через їх ідеї рівності всіх слов'янських народів та відступ від позиції домінації росіян, після II неославістського конгресу в Петербурзі (1909) рух почав занепадати [12, 125–126]. Такі проросійські дії Дмовського викликали гостре несприйняття багатьох польських діячів і призвели в 1908 – 1911 рр. до розколів у Національній Лізі.

Подолати тенденцію виходу із членства в Національній Лізі і Націонал-демократичній партії та втрати популярності в масах ендекам та Дмовському вдалося завдяки посиленню у тогочас-

ному польському суспільстві антагонізму з українцями і євреями. Їх активний розвиток в економічному і культурному плані та боротьба за розширення політичних прав загрожували потіснити поляків із домінуючої позиції. Особливо гостро конфлікт розгорався у Галичині. Ці тенденції використали ендеки, які завжди вважали непольські національні групи, що мешкали на землях колишньої Речі Посполитої, внутрішніми ворогами поляків, які перешкоджають їхньому національному розвитку та консолідації. Українців в Галичині ендеки розглядали як знаряддя німецької влади спрямоване проти польського руху. Підтвердження цьому вони знаходили в нейтральній, а подеколи і проукраїнській політиці Австрії. Вони активно закликали боротися проти «українізації» Галичини та за відстоювання «польськості» Львова, колонізації шкільництва і адміністрації в регіоні. Особливо гостро протистояння проявлялося після вбивства українським студентом Мирославом Січинським намісника Галичини графа Анджея Потоцького (1908). Утім влада Галичини не сприйняла такі позиції ендеків. Керівництво краю, що перебувало в руках консерваторів на чолі із новим намісником істориком Міхалом Бобжинським, відстоювало ідею примирення із українцями та використання їх у політиці підтримки Монархії Габсбургів. В ендеках вони вбачали підбурювачів громадського спокою та ворогів політики австрополялізму. Підсилювали таку позицію і симпатії Р. Дмовського щодо Росії. Проросійської та антигерманської агітації в межах Австро-Угорщини влада звичайно не могла толерувати [1, 522–523]. Під час I Світової війни ендеція підтримала держави Антанти. Це поглибило розкол між ними та парамілітарними організаціями Ю. Пілсудського, що симпатизували Четвертому союзу ППС.

Після відновлення незалежності польської держави Національно-демократична партія (1919) була перетворена на Народно-національний союз (*Związek Ludowo-Narodowy*). У союзі із Християнським союзом національної єдності та Польською народною партією «П'яст» та іншими правими організаціями ендеки сформували парламентську більшість та уряди, що правили державою в 1919 – 1926 рр. У нових політичних реаліях зазнала трансформації ідеологія націонал-демократів. Посилилася націоналістична риторика, що спиралась на концепції виняткової позиції католицької церкви у державі. У візіях на державний устрій ендеки відкидали ідею поліетнічної та полікультурної держави і вважали, що вона може дієво функціонувати лише будучи втіленням інтересів одного народу. Особливо гостро «внутрішню загрозу» націонал-демократи почали вбачати у національних меншинах після вибору першого президента II Речі Посполитої Габріеля Нарутовича, якого підтримали представники непольських груп у парламенті. Спільне голосування за Нарутовича соціалістів та національних меншин усвідомило ендекам серйозність загрози політичної сили неполяків, що могли демократичним шляхом добиватись власних цілей в обхід волі польських націоналістів.

Правління уряду «Хієно-П'яст» припало на розпал економічної кризи. Інфляція та безробіття набирали гігантських масштабів. Країну потрясли масові страйки, ініційовані опозиційною Польською соціалістичною партією, що 5 листопада 1923 р. у Кракові, Тарнові та Бориславі переросли у збройні сутички із загиблими. Конфлікт у сеймі призвів до відставки уряду В. Вітоса вже у середині грудня цього ж року.

Новий кабінет міністрів очолив націонал-демократ Владислав Грабський. Уряд послідовно дотримувався ідей асиміляції національних меншин. З цією метою у липні 1924 р. з ініціативи міністра освіти ендека Станіслава Грабського було прийнято постанову про реформу шкільництва т.зв. *Lex Grabski*, якою запроваджувались двомовні (утраквістичні) школи. Постанова, попри декларовані дозволи звертатись до державних органів українською чи білоруською мовою та засновувати приватні школи з викладанням на мовах національних меншин, насправді активно сприяла колонізації. Вона спричинилася до ліквідації українського шкільництва. У двомовних школах на практиці суцільно домінувала польська мова, на якій, зокрема у старших класах, провадилась більшість уроків. Згідно з постановою, якщо 20 батьків в будь-якій школі висловилося за навчання на польській мові, то вона запроваджувалась як єдина мова викладання. Натомість для впровадження другої мови навчання у польській школі необхідне було звернення батьків від 40 % усіх учнів [9, 621]. Також було дозволено представникам національних меншин подавати звернення до органів державної адміністрації на власних національних мовах. Такі заходи мали, на думку їх творців, сприяти залагодженню міжнаціонального конфлікту.

Правління право-центристського блоку та його політика посилювали міжнаціональні конфлікти. Їх підігрівали і східні сусіди Польщі, які вважали спільний кордон з II Річчю Посполитою тимчасовим вимушеним явищем. На східному пограниччі розгорнулася справжня партизанська війна. Диверсії та напади здійснювало місцеве литовське, білоруське та українське населення, що отримувало матеріальну та логістичну допомогу з Литви й СРСР. Так, 24 вересня 1924 р. диверсійна група захопила у Поліському воєводстві поїзд та піддала карі бичування його пасажирів, зокрема поліського воєводу Станіслава Довнарівича, сенатора Болеслава Вислоуха і єпископа Зигмунта Лозинського. А 5 вересня 1924 р. у Львові було проведено невдалий замах на президента С. Войсеховського. Розв'язання цих проблем здебільшого покладалося на військових, яких призначали воєводами на Кресах. З метою боротьби проти повстанських груп було утворено особливу військово-поліційну формацію «Корпус охорони пограниччя». Самі ж ендеки в парламенті вимагали запровадити у східних воєводствах надзвичайний стан [10, 87].

За період свого правління до «травневого перевороту» (1926) парламентські групи та організації націонал-демократів послідовно дотримувалися ворожого щодо національних меншин курсу. Ендеки зазначали «...не ворожі настрої меншин щодо держави, а само їх існування є перешкодою державі в досягненні мети для якої вона існує: створення доброго, творчого життя всього свого населення. Питання меншин не механічно із позиції сили, але органічно із позиції мети держави і з позиції найвищого блага всього її населення повинно бути розв'язане та ліквідоване» [10, 79].

Ідеологія націоналістичного табору щодо асиміляції непольського населення східних воєводств та зміцнення у цих регіонах «польської стихії» втілювалась в аграрній політиці право-центристських урядів парламентського періоду II Речі Посполитої. Уже у грудні 1920 р. Установчий сейм прийняв рішення про наділення землеволодіннями ветеранів війн за незалежність і кордони Польщі. Для розподілу було виділено землі, що колись належали російській державі та володіння, покинуті колишніми власниками, здебільшого російськими аристократами і поміщиками. Особливого розмаху кампанія військового осадництва набула в 1921 – 1923 рр. та тривала до початку 1930-х рр. Таким чином було засновано майже 8 тис. осадницьких господарств, а об'єднуючий таких колоністів Союз Осадників у 1934 р. нараховував бл. 16 тис. осіб. Утім такі кількості поселенців не внесли якихось значних змін в етнічну карту регіону, натомість значно погіршили ставлення місцевого українського та білоруського населення до польської держави і народу, що бачило у них загарбника такої бажаної землі.

Розв'язання земельного питання було чи не найбільш дражливим і необхідним із поміж проблем міжвоєнної польської держави. Актуальності йому додавала значна частина селянства у загальній кількості мешканців країни – селяни згідно із переписом населення 1921 р. становили бл. 75 %, а для 64 % із них сільське господарство було єдиним джерелом доходів. Згідно з ухвалою Установчого сейму (10 липня 1919 р.), поділу мали підлягати державні землі та такі, що перебували у власності публічних організацій і Церкви (в останньої за погодженням із Ватиканом). У поміщиків за викуп забирали лише надлишки понад встановлений максимум землеволодіння, що для східних воєводств був встановлений у 400 га (центральної воєводства від 60 до 180 га). Це *de facto* зберігало великі землеволодіння. Отримати ж землю могли лише селяни які служили у польській армії, а отже, це не поширювалось на українське селянство. Згідно із реформою 15 липня 1920 р., польська влада, перед загрозою більшовицького наступу, для заохочення вступу у військо, надавала солдатам землі на вигідних умовах при виключенні із поділу всіх, хто ухилявся від військової участі та самовільно займав поміщицькі землі. Пункти ухвали 1919 р. фактично було підтверджено у Лянцкоронському пакті 1922 р. зі збереженням максимуму землеволодіння в 400 га у східних воєводствах та 1000 га у т.зв. «промислових маєтках», якими володіли підприємства з переробки сільськогосподарської продукції. Для малоземельного селянства ці постанови ніяк не сприяли поліпшенню їх становища, адже вони не мали необхідних сум для викупу за ринковою вартістю земель у колишніх власників. Невеликі зміни були внесені ухвалою сейму від 28 грудня 1925 р., яка була чинна до кінця існування II Речі Посполитої. Максимум землеволодіння на Східних Кресах встановлювався в 300 га (в центрі 180 га). Малоземельні або безземельні селяни, що отримували землі, могли отримати господарства до 20–35 га, а їх виплати за землю передбачалося розтягнути на 20 та 41 рік відповідно при 5 % кредиті (фактично власники

укрупнених володінь мали виплатити ціну 10 %, а безземельні – 5 % від ринкової вартості). Втім навіть такі умови для багатьох селян були занадто обтяжливі. Із можливостей купувати наділи було виключено осіб, що отримали вигоди за антидержавну діяльність та ухилялися від військової служби в 1919 – 1921 рр. [1, 192–196].

Ударом для селян була ліквідація сервітутів рішеннями 1920 та 1922 рр. Селяни мали укладати із власниками лісів та пасовищ добровільні угоди. Компенсацією за втрату можливості користуватись ними ставало наділення додатковими невеликими ділянками та грошові виплати. Втім такі маленькі наділи землі чи мізерні суми грошей не дали змоги компенсувати шкоду для селян східних воєводств (зокрема Полісся, Волині та Карпат), завдану втратою сервітутів, користування якими було невід'ємним елементом, необхідним для виживання.

Встановлення влади II Речі Посполитої було для селянства руйнацією сподівань на поліпшення їх соціально-економічного становища. Падіння Російської та Австро-Угорської імперії та пов'язані із ними революційні зміни давали селянам надію на ліквідацію станових привілеїв давнього дворянства та розподілу панських маєтків між їх колишніми підданими. Як більшовики, так і ЗУНР та УНР обіцяли надати селянам землю, натомість польська влада сприяла поверненню поміщицького землеволодіння. Багато селян, які у буремні революційні та воєнні роки ділили покинуті панські землі чи й самі виганяли панів із маєтків, тепер переслідувалися законом та були вилучені із процесу наділення землею. Також українське населення не брало участі у боротьбі за польську державність та навіть само збройно боролось проти неї, а отже, перебувало у кінці черги на можливість набути землю. Додатково на процес впливала дискримінаційна політика польської влади, що гальмувала розподіл маєтків польських поміщиків між місцевим селянством, всіляко скорочували їх наділи та взагалі надавали перевагу у наділенні землею польським колоністам за рахунок українського, білоруського і литовського селянства.

У другій половині 1925 р. у Польщі розпочалася економічна криза, спричинена митною війною з Німеччиною. Вона призвела до значного зниження курсу злотого. Заборгованість держави, а зокрема відмова Банку Польщі у співпраці з урядом з підтримання курсу злотого, та конфлікт із робітничими організаціями спричинили падіння кабінету В. Грабського 13 листопада 1925 р. Подальша парламентська на урядова криза поглибила політичний конфлікт у державі. Це посприяло приходу до влади Ю. Пілсудського, який у травні 1926 р. здійснив військовий переворот під гаслом подолання суспільно-політичної кризи та «оздоровлення» самої політичної системи. Це започаткувало період авторитарного панування блоку «санації» та кінець парламентського правління, де домінуючою силою були націонал-демократи.

Після «травневого перевороту» розпочався новий період існування націонал-демократичного руху. Через втрату влади парламентської коаліції, у якій провідне місце посідали ендеки, Дмовський взявся організувати політичну структуру, що могла б об'єднати всі націоналістичні течії та протистояти новій владі. У грудні 1926 р. на загальному з'їзді правих сил у Познані було утворено «Табір великої Польщі» (*Obóz Wielkiej Polski*). Завдяки активній націоналістичній пропаганді організація користувалася значною популярністю серед молоді, середнього класу та частини інтелектуалів і невдовзі стала найчисельнішим рухом у Польщі (бл. 200–300 тис. членів). ТВП мав стати понадпартійною організацією, що об'єднувала широкі маси на засадах національної солідарності, зав'язків з католицтвом та боротьби із усім що ослаблювало б державу – тобто з лівими рухами та національними меншинами. В устрої держави відстоювали концепції відходу від демократично-парламентських форм правління до зміцнення виконавчої влади, сформованої за принципами суспільної ієрархії та верховенства елітарних груп. У творенні Табору його очільники мали за зразок фашистську організацію Італії. Ще в 1925 р. Дмовський висловлював своє захоплення фашизмом та Муссоліні в інтерв'ю «Варшавській газеті»: «Якщо б ми були подібні до сучасної Італії, якщо б мали таку організацію як фашизм, якщо б нарешті ми мали Муссоліні, безсумнівно найвеличнішу людину сучасної Європи, тоді б нічого більше нам не було б потрібно». Втім політичні кола санації швидко зрозуміли загрози, які несе нова організація їх пануванню та вже з 1927 р. розпочали кампанію по боротьбі з «Табором». Масові арешти та закриття регіональних його осередків відбулись в 1932 р. Остаточо ж «Табір великої Польщі» було розпущено в 1933 р. за звинуваченням в: «діяльності, що суперечить кримінальному кодексу та наказам дер-

жавної влади, через постійну інспірацію ексцесів та хвилювань, підбурювання партійної та расової ненависті, проведення демонстрацій та зібрань з виразним наміром підбурювати населення проти державної влади» [11, 161].

Поруч із понадпартійним об'єднанням «Табору великої Польщі» у ході перетворення Народно-національного союзу у жовтні 1928 р. було утворено Національну партію (Stronnictwo Narodowe). Головною метою свого існування вона ставила побудову католицької національної польської держави. Її члени виступали за ієрархічну організацію суспільства із офіційним наданням національній польській еліті керівної ролі у державі. Особливо активно такі ідеї відстоювала група т.зв. «молодих» членів НП, що перебували у тісному зв'язку із «Табором великої Польщі». Вони пропагували ідею про кризу ліберальної демократії та потребу заміни її націоналізмом і католицизмом. Партія користувалась значною популярністю в Західній та Центральній Польщі, Вільні та Львові і нараховувала в 1938 р. бл. 200 тис. членів. Пропагували ідеї колонізації національних меншин і антисемітизму, станово-корпораційного суспільства, боротьби проти капіталістичного засилля, здійснювали антикомуністичні акції. НП за зразками італійських фашистів організували демонстрації та марші із використанням специфічних фашистських атрибутів (зокрема т.зв. «римське привітання» та особливу уніформу).

На основі внутрішніх суперечок та радикалізації націоналістичних поглядів частини діячів ендеції у 1932 р. з'явився «Союз молодих націоналістів» (Związek Młodych Narodowców). Попри невелику чисельність (до 1000 осіб) до «Союзу» входили багато журналістів та інтелектуалів, що мало наслідком появу великої кількості публікацій та видавничого поширення їх ідей. Вони ставили собі за мету об'єднання ендеків і прихильників санації в єдиному націоналістичному русі задля перетворення Польщі на панівну державу регіону (mocarstwo) через можливе розширення кордонів у Прибалтиці і на заході за рахунок Німеччини. Що ж до національних меншин, то вони дотримувалися ідей антисемітизму та колонізації Східних Кресів.

Найбільш радикальні члени націонал-демократичного руху в березні – квітні 1934 р. заснували «Національно-радикальний табір», що був особливо популярним серед студентської молоді Варшави. Вони виступили за моральне, економічне та політичне «оздоровлення» польського суспільства в часи поглиблення соціально-економічної кризи. У таких гаслах вони уподібнювалися до «оздоровлення» («санації»), пропагованого в 1926 р. табором Пілсудського. Але тепер націонал-радикали хотіли «оздоровити» Польщу уже від політики пілсудчиків. Вони вимагали опертя внутрішньої політики держави на засадах католицизму та мілітаризації суспільства через тісне переплетіння зав'язків армії і народу («польська держава має бути збройною організацією народу»). У зовнішній політиці хотіли, щоб польська держава об'єднала у своїх кордонах усі землі, населені поляками, та такі, що «перебувають під впливом польської цивілізації». Українців і білорусів вважали «гідними стати співтворцями» польської цивілізації, а отже, на відміну від євреїв, гідними мати громадянські права. Сучасний економічний лад вважали несправедливим і аморальним, а отже, шкідливим для нації. Причину такого стану бачили у засиллі євреїв, що нібито тримають у своїх руках усі національні багатства. Промисловість, що перебуває в іноземних руках, повинна бути націоналізована, а її робота скерована на благо народу. Втім вони, як і всі прихильники націонал-демократичної ідеї, вважали необхідним збереження приватної власності. Державу слід будувати на «ієрархії жертвовності, що виникає із рівня зв'язку долі кожного поляка із долею нації як цілісності, а не на ієрархії грошей та матеріалістичного відношення до держави» [3, 102]. Через їхні збройні напади на соціалістів влада взялась за ліквідацію організації. Арешти членів були проведені як частина поліцейської акції після вбивства бійцями ОУН міністра Перацького в червні 1934 р.

Частина з колишніх членів НРТ на чолі з його співзасновником Болеславом Пясецьким заснували в 1935 р. нелегальну фашистську організацію «Національно-радикальний рух Фаланга» (Ruch Narodowo-Radykalny Falanga). Рух проповідував антисемітизм, боровся проти комуністів, соціалістів та НСДАП у регіонах компактного проживання німців в Померанії. Вона користувалася популярністю серед студентства та великих землевласників, а зближення із радикальним крилом табору санації («Табором національного єднання») дозволила їм повернутися у 1937 р. до легального статусу.

Слід відзначити, що після смерті Пілсудського (1935) із приходом до влади Е. Ридз-Сьмігли частина діячів-ендеків вступили на шлях співпраці з владою. Цьому також сприяло, що влада поступово переймала ідейні постулати націоналістів. Особливо це стосувалося питань гуртування польської нації довкола традиційних цінностей, бачення нації як вищої цінності та боротьби проти національних меншин. Ендекам імпонувало, що влада відходила від ідей федералізму та співпраці із національними меншинами і починала бачити їх внутрішньою загрозою Польщі, яку треба обмежити у правах та засобах існування, провести їх асиміляцію.

Ідеологія польської націонал-демократії базувалась на теоріях соціального дарвінізму та ніцшеанської філософії. Вони відстоювали ідею детермінації соціальних процесів тенденціями боротьби за виживання між групами. У цій боротьбі мали викристалізуватися й еволюціонувати нові вищі суспільні елементи. Тому така боротьба розглядалась як позитивна для польського народу, адже допомагатиме йому сформуванню і зміцнити свою національну свідомість. Через призму ідеї конфлікту Р. Дмовський розглядав і всі сусідні народи як більшу чи меншу загрозу. Найнебезпечнішими серед них є німці, натомість народи Східної Європи мали підпасти під домінацію поляків як менш розвинуті та позбавлені державницьких і владних «інстинктів». Це втілювалось в ідеях «національного егоїзму». Він постулював першочерговість задоволення інтересів власного народу, тоді як врахування інтересів та прав інших народів (у тому числі й національних меншин) розглядалися як другорядні. Що ж до самого устрою суспільства, то тут на ідеологію ендеків здійснили великий вплив ніцшеанські концепції правління еліт. Згідно з ними, у боротьбі народу за виживання мають сформуватись провідні верстви наділені інстинктами творців та лідерів, що поведуть загал до процвітання. Р. Дмовський як прихильник подібних поглядів був дійстом та критично ставився до християнства. Він уважав його мораль шкідливою для «здорового національного егоїзму». Зигмунд Баліцький сформував теорію «національної етики», де католицизму відводилася окрема роль як «національній інституції», але підпорядкованій інтересам народу [7, 12–18]. Відстоюючи концепції традиційних національних цінностей, сам Дмовський поступово визнав провідну роль католицизму в житті поляків. У 1928 р. в творі «Церква, народ і держава» він заявляє: «Католицизм не є додатком до польськості, забарвленням її у певний колір, але існує в її осерді, в значному рівні складає її істоту. Намагання відділити у нас католицизм від польськості, відірвати народ від релігії та церкви, є нищенням самої істоти народу». Націонал-демократи були послідовними противниками лібералізму. Основний негатив у ньому вони вбачали у світогляді, що ставив індивіда як головну цінність. Таке зосередження на одиниці та її особистих правах, на їх думку, було шкідливим для об'єднання людей – нації, яка була їх вищою вартістю. Тому ендеки виступали проти політичного плюралізму та ліберальної капіталістичної економіки, беручи за ідеали однопартійну систему і корпоративну економіку.

Станово-корпоративні теорії та концепції правління еліт у програмах ендеків не перешкождали їм підкреслювати демократичність свого руху. Протягом усього періоду існування вони закликали до єднання усіх верств польського суспільства та намагалися залучити до своїх шерех широкі маси, а зокрема селянство. Для них народ бачився єдиним організмом, де кожен його елемент, представлений окремими прошарками, має відігравати власну особливу роль. Традиційним ідеалом суспільного устрою для них були давні зразки І Речі Посполитої, у яких втілювалися постулати станової структури та правління еліт. Утім вони критикували роль шляхти в долях народу в XVII – XVIII ст., що поставила особисті інтереси вище інтересів польського народу. Нова еліта ІІ Речі Посполитої мала виправити ці помилки і стати осердям та гуртівником нації. Пропри ніцшеанські елітарні ідеї ендеки були противниками авторитарного правління і культу вождя Ю. Пілсудського. У ньому вони вбачали суперечність із традиційним польським устроєм та підміну народовладдя, що керується волею й інтересами нації, волею та інтересами однієї особи.

У поглядах на минуле та майбутнє іншонаціональних східних регіонів ІІ Речі Посполитої організатори «Габору Великої Польщі» відстоювали ідею особливих прав польської держави на ці землі. Їх вони обґрунтовували цивілізаційною вищістю поляків, що завжди були політичною та культурною елітою, що панувала в регіоні. «Поляки мають всі права господарів Східних Кресів, хоча і не завжди вони є там у більшості. Однак поляки від століть є творцями духовної та матеріальної культури на Кресах, століттями є захисниками Кресів від нападів ворогів зі сходу

[...] Сьогодні поляки на Кресах становлять еліту цивілізації, вони там є єдиними представниками Заходу і його великих цивілізаційних традицій» [14, 87]. Відкидалися федералістичні проекти, що пропонували пошук компромісу із іншими народами східних «кресів» та утворення багатонаціональної держави, де б забезпечувалися рівні права розвитку усіх національних груп. Тому гострій критиці піддавалась політика воєводи Г. Юзевського на Волині в 1928 – 1930 рр. [10, 153].

Національні меншини, згідно із концепціями ідеологів націонал-демократії, повинні бути обмежені у своєму впливі на польську державу. Згідно із ідеєю перетворення Польщі на моноетнічну державу інші народи були розділені за принципом можливості їх асиміляції. Слов'янські народи Речі Посполитої та литовців було оголошено «польськими родами» та віднесено до польських етнографічних груп. Що ж до єврейської спільноти, яку, на думку Р. Дмовського, неможливо було асимілювати через глибокі цивілізаційні відмінності між євреями та поляками, необхідно було вдатися до їх усунення із суспільного життя Польщі. До них необхідно було застосувати методи економічного тиску, які б привели до ліквідації економічних основ існування єврейства у Польщі. З цією метою ендеки ще з кінця XIX ст. пропагували бойкот єврейської торгівлі, виробництва та сфери послуг, щоб у такий спосіб позбутися «засилля» євреїв у економічному житті. Євреїв звинувачували у витісненні поляків із багатьох професій на роль виконавців фізичної праці. Це, у поєднанні із «спекуляцією» в торгівлі, сприяло їх маргіналізації. У міжвоєнний період націонал-демократи відстоювали ідею правового обмеження євреїв. Зокрема у освіті намагалися впровадити т.зв. *numerus clausus*, що обмежувала б доступ євреїв до освітніх закладів, запроваджено ліміт місць для євреїв. Публічному переслідуванню піддавали багатьох громадських і культурних діячів єврейського походження, зокрема історика Шимона Ашкеназі та поета Юліана Тувіма. Такі заходи, за задумом ендеків, мали змусити євреїв до еміграції з теренів Речі Посполитої [2, 75–76].

Висновки. Розвиток націонал-демократичного руху та особливості перетворень його організацій в напрямі націоналістичної радикалізації відбувалися в ході загальноєвропейських політичних тенденцій до посилення право-радикального політичного спектру. Такий напрям еволюції польського політикуму сприяв загостренню внутрішніх суперечностей серед населення II Речі Посполитої. Польська міжвоєнна держава вирізнялася своєю етнічною строкатістю і значними територіями, заселеними непольською більшістю. Посилення націоналістичної риторики розпалювало міжетнічне протистояння, особливо з українцями як найбільшою національною меншиною Польщі, у середовищі яких також розвивався націоналізм, поглиблений питанням боротьби за створення власної незалежної держави. Залучення ендеків до управління державою у кінці 1930-х рр. і використання владою їх націоналістичної риторики сприяли втіленню право-радикальних ідей у державній політиці. Це, зі свого боку, ще більше поглибило серед національних меншин відчуття загрози своїм правам, національній ідентичності та навіть самому існуванню як національної групи. Таке міжнаціональне протистояння, зрештою спричинило вибух кривавого конфлікту та взаємного винищення поляків і українців в часи II Світової війни й у наступні найближчі роки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Brzoza Cz. Historia Polski 1918 – 1945 / Cz. Brzoza, A. L. Sowa. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2006. – 754 s.
2. Deklaracja Ideowa Obozu Wielkiej Polski // *Życie i śmierć dla Narodu*. Antologia myśli narodowo-radikalnej z lat 30. XX wieku, pod red. A. Mellera i P. Tomaszewskiego. – Warszawa, 2011. – S. 75–76.
3. Deklaracja Obozu Narodowo-Radykalnego, «Strefa. Pismo Narodowo-Radykalne», nr 13, 15 kwietnia 1934 r. // *Życie i śmierć dla Narodu*. Antologia myśli narodowo-radikalnej z lat 30. XX wieku, pod red. A. Mellera i P. Tomaszewskiego. – Warszawa: Prohibita, 2011. – S. 101–104.
4. Deklaracja programu Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego. – Warszawa: Druk F. Wyszyńskiego i S-ki, 1918. – 14 s.
5. Dmowski R. Niemcy, Rosja i kwestia Polska / R. Dmowski. – Lwów, 1908. – 271 s.
6. Doboszyński A. Gospodarka narodowa / A. Doboszyński. – Wrocław: Nortom, 2004. – 240 s.
7. Grott B. Nacjonalizm chrześcijański: myśl społeczno-państwowa formacji narodowo-katolickiej w Drugiej Rzeczypospolitej / B. Grott. – Kraków: Tow. Autorów i Wydawców Prac Nauk. «Universitas», 1991. – 330 s.

8. Halczak B. Publicystyka narodowo-demokratyczna wobec problemów narodowościowych i etnicznych II Rzeczypospolitej / B. Halczak. – Zielona Góra: Wydawnictwo WSP im. T. Kotarbińskiego, 2000. – 222 s.
9. Magocsi P. A History of Ukraine / P. Magocsi. – Seattle: University of Washington Press, 1997. – 621 s.
10. Nowak M. Ukraińcy i Narodowcy / M. Nowak. – Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2007. – 306 s.
11. Rudnicki S. Obóz Narodowo-Radykalny. Geneza i działalność / S. Rudnicki. – Warszawa: Współdzielnia Wydawnicza «Czytelnik», 1985. – 392 s.
12. Tuminez A. S. Russian Nationalism Since 1856: Ideology and the Making of Foreign Policy / A. S. Tuminez. – Lanham-Boulder-New York-Oxford: Rowman and Littlefield publishers, 2000. – 338 s.
13. Wapiński R. Endecja wobec kwestii ukraińskiej i białoruskiej / R. Wapiński // Słowianie w dziejach Europy. Studia historyczne ku czczeniu 75 rocznicy urodzin i 50-lecia pracy naukowej prof. H. Łowmiańskiego. – Poznań: Wydaw. Uniwersytetu im. A. Mickiewicza, 1997. – 328 s.
14. Wytoczne w sprawach: żydowskiej, mniejszości słowiańskich, niemieckiej, zasad polityki gospodarczej // Życie i śmierć dla Narodu. Antologia myśli narodowo-radykalnej z lat 30. XX wieku, pod red. A. Mellerera i P. Tomaszewskiego. – Warszawa, 2011. – S. 83–97.
15. Wojdyło W. Kwestia ukraińska w myśli społeczno-politycznej obozu narodowo-demokratycznego w Drugiej Rzeczypospolitej / W. Wojdyło // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. Pod red. Karpusa Z., Rezmera W. – Turuń: Wydawnictwo Uniwersytetu im. M. Kopernika, 1997. – S. 14–19.

Статтю подано до редколегії 29.10.2017 р.